

HAMZA FANSÛRÎ

(حمزة فانسوري)

(ö. XVI. yüzyılın sonları)

**Malay dilinde eser yazan
ilk mutasavvıf-şair.**

Sumatra'nın kuzeybatı sahilindeki Fansûr kasabasında doğdu. İlk tahsilini Açe'de yaptıktan sonra Pahang, Bentem, Kudüs, Siyam, Hicaz ve Bağdat'a giderek buralardaki âlim ve sûfilere faydalandı. XVI. yüzyılın ikinci yarısında ve Açe Sultanı Alâeddin Riâyet Şah döneminde (1589-1604) şöhret buldu. Himayesi altında yaşadığı Riâyet Şah'ı kâmil bir vefî ve kutub olarak nitelendirir. Hamza Fansûrî'nin 1590-1600 yılları arasında vefat ettiği tahmin edilmektedir.

Vahdet-i vücûd düşüncesinin Uzakdoğu İslâm dünyasındaki ilk temsilcisi ve hâretli savunucusu olan Hamza Fansûrî'nin eserlerinde öne sürdüğü fikirler, Açe'li zâhir ulemâsından Nûreddin er-Rânîrî (ö. 1658) tarafından tenkit edilmiş ve bu eserler dönemin Açe Sultanı II. İskender'in emriyle yakılmıştır. Fansûrî, kendisinden sonra bölgede yetişen sûfî müellifler üzerinde derin tesirler bırakmış ve bazı eserleri öğrencisi Şemseddin Sumatrânî tarafından şerhedilmiştir.

Hamza Fansûrî, Malay dilinde tasavvufî eser yazan ve rubâî formunu kullanan ilk müellif ve şair olarak tanınır. Malay ve Endonezya müslümanları üzerinde etkili olmuş. Malay edebiyatının şekkölüne önemli katkılarda bulunmuş, aynı dönemde yaşayan Cava adasındaki sûfilere de tesir etmiştir. Onun bu tesirini, XVII. yüzyılın ikinci yarısında yazılan "Syair Perang Makasar" (nşr. ve trc. C. Skinner, *Verbandelingen van bet Koninklijke Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde*, XL [1963]) adlı tarihî şiirde de görmek mümkündür. XVII. yüzyılın başlarında Malayca yazılan *Tâcû's-selâtin* (*Mahkota Sêgala Râjaraja*) adlı eserde yer alan şiirlerde de muhtemelen Fansûrî'nin şiirleri örnek alınmıştır. Aynı yüzyılda yaşayan Sumatralı sûfî müellif Kemal Fahreddin de Fansûrî'nin üslûbunu taklit etmiştir. Aynı tesir Endonezyalı çağdaş şair Emir Hamza'nın eserlerinde de görülmüştür.

Eserleri. 1. *Şarâbü'l-âşîkîn* (Leiden University Library, Cod., Or., nr. 7291/2). Malay dilinde yazılan ilk tasavvufî eser kabul edilir. Yedi bölümden meydana ge-

len eserin ilk dört bölümünde şeriat, tarikat, hakikat ve mârifet mertebeleri, beşinci ve altıncı bölümlerde Allah'ın varlığı ve sıfatları, son bölümde de tasavvufî aşk konuları ele alınmıştır. 2. *Esrârü'l-ârifîn fi beyânî 'ilmî's-sülûk ve't-tevhîd* (Leiden University Library, Cod., Or., nr. 7291/1, 2016, 3372). Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin *Tercümânü'l-eşvâk*, Fahred-dîn-i Irâkî'nin *Lema'ât* ve Abdurrahman-ı Câmî'nin *Levâ'ih*'i örnek alınarak yazılmış olup bazı şiirlerini de ihtiva eder. 3. *e'l-Müntehâ* (Leiden University Library, Cod., Or., nr. 7291/3).

Hamza Fansûrî'nin eserleri mahallî Endonezya dillerine tercüme edilmiştir. Fansûrî'nin Malayca şiirlerini, Hollandalı şarkiyatçı J. Doorenbos *De Geschriften van Hamzah Pansoeri Uitgegeven en Toegelicht* adıyla yayımlamıştır (Leiden 1933). G. W. J. Dreviers ve L. F. Brâkel, *The Poems of Hamzah Fansuri* adlı eserlerinde (Dordrecht 1986) Fansûrî'ye aidiyeti kesin olan şiirlerin filolojik incelemesini yapmışlardır. Hamza Fansûrî'nin Arapça ve Farsça şiirleri ise günümüze ulaşmamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

J. Doorenbos, *De Geschriften van Hamzah Pansoeri*, Leiden 1933; Syed Muhammad al-Naqib al-Attas, *The Origin of the Malay Shair*, Kuala Lumpur 1968, s. 54-56; a.mlf., *The Mysticism of Hamzah Fansuri*, Kuala Lumpur 1970; M. C. Ricklefs, *A History of Modern Indonesia*, London 1981, s. 47-49; G. W. J. Drewes - L. F. Brâkel, *The Poems of Hamzah Fansuri*, Dordrecht 1986; H. M. Bukhari Lubis, *The Ideas of Wahdat al-Wujûd in the Poetry of 'Abd al-Qâdir Bidil (Persian), Ibrahim Hakkî Erzurumlu (Ottoman Turkish) and Hamzah Fansuri (Malay)* (doktora tezi, 1989), University of California; Osman Bin Bakar, "Sufism in the Malay-Indonesian World", *Islamic Spirituality* (ed. S. H. Nasr), New York 1991, s. 283-285; L. F. Brâkel, "The Birth Place of Hamza Fansuri", *Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society*, XLII/2, Singapore 1969; a.mlf., "Hamza Fansuri: Notes on Yoga Practices, Lahir dan Zahir, the 'Taxalloş', Punning, a Difficult Passage in the Kitâb al-Muntahî, Hamza's Likely Place of Birth and Hamzah's Imagery", a.e., LII/1 (1979); Zakaria Ahmad, "Sjech Hamzah Fansuri: Ulama Penjair Terbesar", *Sinar Darussalam*, sy. 36 (1971), s. 45; A. H. Johns, "The Poems of Hamzah Fansuri", *Bijdragen*, sy. 146, Amsterdam 1990, s. 325-331; K. Steenbrink, "Qur'ân Interpretations of Hamzah Fansuri (CA. 1600) and Hamka (1908-1982): A Comparison", *Studia Islamika*, II/2, Jakarta 1995, s. 73-95; E. Rosatria, "Alâkatü hareketi neşri'l-İslâm ve terbiyetü'l-islâmiyye fi saltanatı Âtşîye", a.e., III/1 (1996), s. 136-138; P. Voorhoeve, "Hamza Fansuri", *EP* (Ing.), III, 155; "Fansuri, Hamzah", *Ensiklopedi Indonesia*, Jakarta 1980, II, 989.

H. M. BUKHARI LUBIS

HAMZA b. HABİB

(حمزة بن حبيب)

Ebû Umâre Hamza
b. Habîb b. Umâre ez-Zeyyât
et-Teymî el-Kûfî
(ö. 156/773)

Yedi kıraat imamından biri.

Kendi beyanına göre 80 (699) yılında doğdu (Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, I, 265). Kaynaklarda Fars asıllı ve İkrime b. Rib'î ailesinin mevlâsı olduğu belirtilir. Abdullah b. Ebû Evfâ ve Enes b. Mâlik gibi bazı sahâbîleri görmüş olabileceği ileri sürülmüş, ancak bu nesilden faydalanmamıştır. Kıraat tahsilini on beş yaşında iyi bir seviyeye getirdiğini söyleyen Hamza (a.g.e., a.y.) 100 (718-19) yılında imamlık görevi yapmışsa da hayatını ticaretle kazandığı, Kûfe'den Hulvân'a yağ götürüp sattığı ve bu sebeple "Zeyyât" lakabıyla anıldığı kaynaklarda verilen bilgiler arasındadır.

Hamza b. Habîb, kıraat ilmini Humrân b. A'yen ve Muhammed b. Abdurrahman b. Ebû Leylâ'dan öğrenmiş, kendisinin belirttiğine göre bunlardan İbn Ebû Leylâ'ya Kur'an-ı Kerim'in tamamını dört defa okumuştur. Ayrıca A'meş, Ebû İshak es-Sebîl, Talha b. Musarrif ve Ca'fer es-Sâdık gibi âlimlerden de istifade etmiştir. Charles Pellat, Hamza'nın hocalarından söz ederken Âsım b. Behdele'yi de zikretmekle birlikte kaynaklarda buna dair bir işaret bulunmamakta, ancak hocalarından Ebû İshak es-Sebîl'nin ders aldığı kişiler arasında Âsım b. Damre adında bir zattan bahsedilmektedir (İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 165). Kur'an ve kıraat alanında Hamza'dan pek çok talebe faydalanmış olup Süleym b. İsâ el-Hanefî, Âiz b. Ebû Âiz, Şuayb b. Harb, Abdullah b. Sâlih el-İclî ve yedi kıraat imamından Ali b. Hamza el-Kisâî bunlardan bazılarıdır. Süleym b. İsâ'nın onun talebeleri arasında ayrı bir yeri olmalıdır. Zira Hamza'dan okuyan bazı arkadaşları kıraattaki üstünlüğü sebebiyle Süleym'den de okumuş (Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, I, 306) ve Süleym, İbn Mücâhid'in *Kitâbü's-Seb'â's*ından sonra kıraat-i seb'aya dair telif edilen pek çok eserde Hamza'nın kıraati konusunda tercih edilen Halef b. Hişâm ve Hallâd b. Hâlid adlı râvilerin de hocası olmuştur.

Hadis ilmiyle de meşgul olan Hamza b. Habîb Adî b. Sâbit, Amr b. Mürre, Hakem b. Utbeyne, Habîb b. Ebû Sâbit ve Talha b. Musarrif'ten hadis rivayet etmiş, kendi-

sinden de Süfyân es-Sevrî, Cerîr b. Abdülhamîd, Şerîk b. Abdullah en-Nehâfî, Muhammed b. Fudayl ve diğer tanınmış muhaddisler rivayette bulunmuşlardır.

Hamza b. Habîb, talebelerinden ücret almadığı ve hediye kabul etmediği gibi Kur'an dersi verdiği evden su içmeyi dahi hoş görmezdi. 156 (773) yılında Hulvân'da vefat edip burada defnedilen Hamza'nın 154 (771) veya 158'de (775) öldüğü de kaydedilmektedir.

Hamza'nın kıraatinin sıhhati üzerinde tartışılmıştır. Abdullah b. İdrîs ve Ahmed b. Hanbel onun kıraatini ihtiyatla karşılamışlar, Ebû Bekir b. Ayyâs da bu kıraati "bid'at" olarak nitelendirmiştir. Süfyân b. Uyeyne, "Hamza'nın kıraatiyle okuyan imamın arkasında namaz kılmayınız" demiş, Abdurrahman b. Mehdî ise bu kıraatle namaz kıldırın bir imama uyduğunda namazını tekrar kıldığını, elinden gelse Hamza'nın kıraatini okuyanları cezalandıracağını söylemiştir. Hadis hâfızı Yezîd b. Hârûn da Vâsî'ta bulunan Ebû Şa'sâ'ya haber göndererek, "Bizim mes-cidimizde Hamza'nın kıraatini okutmayın" diye tâlimat vermiştir. Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, Hamza'nın kıraatindeki vecihlerin bir kısmını nahiv açısından "şâz" olarak nitelemiş (*Me'âni'l-Kur'ân*, I, 414-416), Taberî de gerek bazı vecihlerin diğer kurrâya muhalefetine, gerekse bu vecihlerin fasih Arap diline aykırı oluşuna işaret ederek bu konuda Ferrâ'ya uyumuştur (*Câmi'u'l-beyân*, X, 20). Bütün bu değerlendirmelere rağmen Süfyân es-Sevrî, Hamza'nın kıraatindeki her vechin bir mesnedi bulunduğunu söyleyerek onu savunmuştur. Hamza'nın kıraatine en büyük desteği İbn Mucâhid vermiştir. O, *Kitâbü's-Seb'a'sında* Mekke, Medine, Basra ve Şam kurrâsından birer kişi seçmesin karşılık Kûfe kurrâsından iki kişinin (Âsım b. Behdele ve Ali b. Hamza el-Kisâî) yanı sıra Hamza'nın kıraatini de yedili sisteminin içine almış, eserinin yüz yıllar boyunca gördüğü kabule ve kazandığı şöhrete paralel olarak Hamza'nın kıraati de yayılmış, en azından ilmî olarak bütün İslâm dünyasında yaşamıştır. Ancak Hamza'nın kıraatiyle ilgili değerlendirmeler ve eleştiriler, İbn Mucâhid'in onu eserinde yedili sisteme dahil etmesinden sonra da devam etmiş, hatta bu eserdeki yedili sistem içinde Hamza'nın kıraati yerine başka imamların (meselâ Ya'kûb el-Hadramî) kıraatinin yer almasının daha uygun olacağını söyleyenler olmuştur (İbn Teymiyye, XIII, 390). Ebû Şâme de genel olarak mütevâtir kabul edilen yedi

kıraatten söz ederken bunların içinde bazı şâz unsurların bulunduğunu ileri sürmüştür. Meselâ Hamza'nın, Kehf sûresinin 97. âyetinde yer alan "fe me'stetâû" (فما استعأوا) ibaresindeki ت 'yi ط 'ya idgam ederek iki sâkini cemetmesini, Fâtır sûresinin 43. âyetinde geçen "mekre's-seyyî" (مكرسى) terkinin sonundaki hemzeyi vasil halinde sâkin okumasını, Nisâ sûresinin 1. âyetindeki "el-erhâm" (الأرحام) kelimesinin sonuna kesre vermesini bu şâz unsurlardan saymıştır (*el-Mürşidü'l-vecîz*, s. 174-176). Zehebî ise Hamza'nın kıraatiyle ilgili olarak daha telifçi bir tutum ortaya koymuştur. Abdullah b. İdrîs ve Ahmed b. Hanbel'in bu kıraat konusundaki olumsuz görüşlerinin med, imâle ve hemzeden önce yer alan sâkin harfler üzerinde yaptığı sektelerdeki ifrattan kaynaklandığını, bundan dolayı Hamza'nın kıraatiyle kılınan namazın iadesi gerektiğini ileri sürmenin aşırılık olduğunu belirten Zehebî, diğer kıraatler daha sahih olmakla birlikte Hamza'nın kıraatinin sıhhati üzerinde de icmâ bulunduğunu ileri sürmüştür.

Abdullah b. İdrîs ve Ahmed b. Hanbel'in Hamza'nın kıraati üzerindeki olumsuz görüşleriyle ilgili olarak İbn Mucâhid'in Muhammed b. Heysem'den naklen verdiği bilgiler konuya başka bir boyut kazandırmaktadır. İbnü'l-Heysem'in anlattığına göre Hamza'nın talebelerinden Süleyym b. İsâ'dan okuyan bir kişi Abdullah b. İdrîs'in meclisinde Kur'an okumuş, Abdullah, bu kişinin kıraatinde hemzelerin ve medlerin okunuşu gibi bazı hususlarda ifratlar tesbit ederek bu durumu kınmıştır. Halbuki bizzat Hamza'nın bu tür ifratları hoş görmediği ve talebelerini bundan menettiği dikkate alınırsa, kıraati konusunda tenkitlere yol açan kusurların kendisine değil râvilerine ait olduğu söylenebilir.

Hamza'nın kıraatinin bazı özellikleri şöyle sıralanabilir: 1. لديهم، إلیهم، لديهم 'deki zamirlerin ه 'ları zamme ile okunur. 2. موسى، نصارى، أنى gibi kelimelerde -bunlardan sonra sâkin bir harf bulunmaması durumunda- imâle yapılır. 3. Sâkin bir harften sonra hemze geldiğinde burada vakfedilmemek şartıyla hemzeden önce sekte uygulanır: من / آخر. 4. واليوم / آخر. 5. صراط kelimesi bulunduğu her yerde Hâlef'in rivayetinde ismâm ile okunur (buradaki ismâm، ص harfinin isti'lâ sıfatı korunmak şartıyla ج 'ye karıştırılarak okunmasıdır).

Muhammed b. Heysem'in (ö. 249/863) belirttiğine göre onun dönemine kadar

Kûfe Mescidi'nde daha çok Hamza'nın kıraati okunurdu. İbn Mucâhid (ö. 324/936) Kûfeliler arasında onun kıraatinin yayıldığını söylemiş (*Kitâbü's-Seb'a*, s. 71-76), Enderâbî de (ö. 470/1077) Hamza'nın kıraatinin Kûfeliler'ce benimsendiğini ve kendi zamanına kadar itibar gördüğünü belirtmiştir (*Kur'âtü'l-kurrâ'i'l-mâ'rûfîn*, s. 109). İbnü'l-Faradî'nin verdiği bilgiye göre Hamza'nın kıraati ilk asırlarda Mağrib'de de yayılmış, ancak İbn Hayrûn'un Endülü's'ten bu bölgeye gelip Nâfi' b. Abdurrahman'ın kıraatini öğretmesi üzerine halk daha çok Nâfi' kıraatine yönelmiştir (burada İbn Hayrûn'dan maksadın, Ebû Ca'fer Muhammed b. Muhammed b. Hayrûn mu [ö. 301/913], yoksa onun babası Ebû Abdullah Muhammed b. Hayrûn mu [ö. 306/918] olduğu hususundaki inceleme için bk. Hind Şelebî, s. 283-294). Pellat, Mağrib'de halen yaygın olmamakla birlikte bazı bölgelerde Hamza'nın kıraatinin okunduğunu söylemektedir.

İbnü'n-Nedîm, Hamza b. Habîb'in aynı zamanda fıkıhla da uğraştığını kaydetmekte, Ebû Hanîfe'nin Hamza'ya hitaben söylediği, "Kur'an ve ferâiz konusunda sen bizi geçtin" sözünde onun bu yönü açık şekilde ortaya çıkmaktadır. Süfyân es-Sevrî'nin de benzer bir takdir ifadesiyle Hamza'ya iltifat ettiği zikredilmektedir.

Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Abdullah el-İlcî ve Ahmed b. Hanbel hadis alanında Hamza'yı sika kabul ederken Nesâî onu "zararı yok" diye nitelendirmiş, Zekeriyâ b. Yahyâ es-Sâcî ise "sadûk" olduğunu, ancak hâfızasının iyi olmadığını ileri sürmüştür. Zehebî, Hamza'nın rivayet ettiği seksen kadar hadisın bilindiğini, bunların hasen seviyesinden daha aşağı derecede bulunmadığını belirtir. *Kütüb-i Sitte*'den Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Şâhih*'i dışındaki beş eserde Hamza'nın rivayetlerine yer verilmiştir.

Hamza b. Habîb'in *Menâm fî fazileti hıfzî'l-Kur'ân* adlı bir risâlesi günümüze ulaşmış olup yazma nüshası Köprülû Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (nr. 1631/3, vr. 36^b-38^a). Kaynaklarda zikredilen diğer eserleri şunlardır: *Kitâbü Kırrâ'ti Hamza*, *Kitâbü'l-Ferâ'iz*, *Kitâbü'l-Aded*, *Kitâbü'l-Maklû' ve'l-mevşûl fî'l-Kur'ân*, *Kitâbü Eşbâ'i'l-Kur'ân*, *Müteşâbihü'l-Kur'ân*, *Kitâbü'l-Vakf ve'l-ibtidâ'* (İbnü'n-Nedîm, s. 146, 173, 175, 176, 177, 179).

Vefâ Abdullah Kazmaz, Ümmü'l-kurâ Üniversitesi'nde (Külliyetü'l-Lugatî'l-Ara-

biyye) *Hamza b. Habîb ez-Zeyyât ve tevcihü kırâ'atihî lügaviyyen ve nahviyyen* adıyla bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1401-1402/1981-1982).

BİBLİYOGRAFYA :

Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân* (nşr. Ahmed Yûsuf Necâtî – M. Ali en-Neccâr), Beyrut 1403/1983, I, 414-416; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 385; Yahyâ b. Main, *et-Târîh*, II, 134; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, III, 52; İcî, *es-Şikât*, s. 133; Taberî, *Câmî'u'l-beyân*, X, 20; İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a* (nşr. Şevki Dayf), Kahire 1972, s. 71-78, 97-98; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 209-210; İbn Hibbân, *es-Şikât*, VI, 228; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 146-147, 173, 175, 176, 177, 179; İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelûs*, Kahire 1966, II, 110; Enderâbî, *Kırâ'âtü'l-kurrâ'i'l-ma'rûfîn* (nşr. Ahmed Nusayyif el-Cenâbî), Beyrut 1405/1985, s. 109-117; İbnü'l-Kayserânî, *el-Cem' beyne ricâlî's-Şahîhayn*, Beyrut 1405, I, 106; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, X, 289-293; Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-veciz*, s. 174-176; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 455; İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, XIII, 390; Mizî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VII, 314-323; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 141-160*, s. 383-386; a.mlf., *Ma'rife-tü'l-kurrâ'* (Altıkulaç), I, 250-265, 306; a.mlf., *A'lâmü'n-nübelâ'*, VII, 90-92; a.mlf., *Mizânü'l-i'tidâl*, I, 605-606; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Me-sâlik*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3418, V, 83-84; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, I, 261-263; a.mlf., *Müncidü'l-mukri'n*, Kahire 1350, s. 8; a.mlf., *en-Negr*, I, 158-167; *el-Fihrisü's-şâmil: el-Kırâ'ât* (nşr. el-Mecmau'l-melikî li-buhûsi'l-hadâretü'l-İslâmiyye), Amman 1987, I, 240, 241, 285, 388, 443, 447; II, 642, 650, 657, 662, 682; a.e.: *et-Tefsîr ve 'ulûmüh*, Amman 1409/1989, I, 19-20; Hind Şelebî, *el-Kırâ'ât bi-lfrîkıyye*, Tunus 1983, s. 186-188, 207-214, 283-294; Hadice Ahmed Müftî, *Naḥvü'l-kurrâ'i'l-Küfîyyîn*, Beyrut 1406/1985, s. 95-106; Sezgin, *GAS*, I, 9; Ch. Pellat, "Hamza b. Habîb", *EP* (İng.), III, 155.

TAYYAR ALTIKULAÇ

HAMZA HÂMİD PAŞA

(ö. 1183/1770)

Osmanlı sadrazamı.

Muhtemelen 1110 (1698-99) yılında İstanbul'da Çatalçeşme semtinde doğdu. Babası Develihisar kasabasından tüccar Ahmed Ağa'dır. Küçük yaşta Reisülküttâb Süleyman Efendi'ye intisap ederek Sadâret Mektûbî Kalemî'ne girdi, daha sonra da ona damat oldu. Mektupçu Râgıb Mehmed Efendi'nin himayesiyle 1731'de Mektûbî Kalemî başhalifeliliğine terfi etti. On yıl kadar süren bu görevi sırasında itibarı arttı ve Râgıb Efendi'nin reisülküttâb olması üzerine sadâret mektupçuluğuna getirildi (Ocak 1741). Ekim 1755'te reisülküttâb, iki ay sonra sadâret kethüdâsı olan Hamza Hâmid Efendi 1756'da defter eminiğine tayin edildi. Râgıb Pa-

şa'nın sadrazam olmasından sonra tekrar sadâret kethüdâsı, ardından büyük rûznâmçeci ve çavuşbaşı oldu; 1761'de üçüncü defa sadâret kethüdâlığına getirildi. Bir yıl kadar sonra görevinden alınan Hamza Efendi'ye vezirlik pâyesiyile önce nişancılık, sonra da Selânik sancağı tevcih edildi. Ancak Râgıb Paşa'nın himayesi sayesinde Selânik'e gitmeyip İstanbul'da kaldı.

Koca Râgıb Paşa'nın Mart 1763'te hastalanarak devlet işlerinden uzak kalması üzerine ona vekâleten sadâret kaymakamı tayin edilen Hamza Paşa, Râgıb Paşa'nın ölümü üzerine 8 Nisan 1763'te sadrazam oldu. Yaratılış itibariyle fazla vesveseli ve kararsız olması devlet işlerinin birikmesine sebep olunca yedi ay sonra görevinden alındı (1 Kasım 1763). III. Mustafa'nın kendisine olan teveccühünden dolayı malları müsâdere edilmediği gibi borçlarını karşılamak üzere kendisine bir miktar yardım da yapıldı. Hamza Paşa daha sonra Kandiyeye (Girit) valiliği, Mora muhassıllığı ve Hanya muhafızlığı görevlerinde bulundu; Haziran 1768'de Hanya ile birlikte ikinci defa Girit valiliğine getirildi. Temmuz 1769'da Cidde ve Habeş valiliğine tayin edilen Hamza Paşa, ertesi yıl hac esnasında Arafat'ta ölünce vasiyeti üzerine Mekke'de defnedildi.

Hamza Hâmid Paşa'nın sadâreti Avrupa'da siyasî dengelerin bozuk olduğu bir döneme rastlar. Nitekim o sıralarda siyasî dengeler Prusya aleyhine bozulmuş bulunuyordu. Bu sebeple Kral II. Friedrich, Rusya ve Avusturya'ya karşı Osmanlı Devleti ile savunma ittifakı yapmak istiyordu. Koca Râgıb Paşa sadrazamlığı boyunca böyle bir ittifaktan kaçınmış, ancak muhalif tavır da takınmamıştı. Hamza Paşa ise sadrazam olunca kralın teklifini reddetmiş, fakat çok geçmeden Lehistan ve Karadağ'da nüfuzunu yaymak için halkı isyana teşvik eden Rusya'ya karşı bu defa Osmanlı hükümeti Prusya ile ittifak arayışı içine girmiştir. Hamza Paşa, hem bu amaçla hem de Osmanlı himayesinde olup konfederasyon adıyla teşkilâtlanan Leh vatanperverlerine güvence vermek için Ahmed Resmî Efendi'yi Berlin'e göndermiştir. Hamza Hâmid Paşa'nın sadrazamlığı esnasında içeride pek önemli hadise olmamış, İstanbul piyasasından bazı kimselerin tedavüldeki Macar altınlarını törpüleyip değerini düşürmeleri yasaklanmış, bu altınlar haktan toplanıp Darphâne-i Âmir'e gönderilmiştir.

Hattat Yûsuf Efendi'den sülûs ve nesih, Sinek Ahmed Efendi'den divanî yazı-

yı öğrenen Hamza Hâmid Paşa'nın Beşiktaş'ta Sormagir Mescidi'ni tamir ettirecek ibadete açtığı bilinmektedir. Oğlu Şerif Mehmed Efendi Mekke kadılığına kadar yükselmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

İzzî, *Târîh*, İstanbul 1199, vr. 283*; Çeşmizâde, *Târîh* (nşr. Bekir Kütükoğlu), İstanbul 1993, s. 19, 79, 87; Şemdanîzâde, *Mürî't-tevârih* (Ak-tepe), I, 170; II/A, s. 7, 31, 42, 50, 54, 59, 62; II/B, s. 11, 29; *Sefinetü'r-rüesâ*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2296, vr. 65*; İbrâhim Nâilî, *Cevâmîu'r-rüesâ*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2244, vr. 17*; Süleyman Fâik, *Sefinetü'r-rüesâ Zeyli* (İstanbul 1269), İstanbul 1992, s. 93-95; Ayvansarayî, *Hadîkatü'l-cevâmî*, II, 101-102; *Hadîkatü'l-vüzerâ*, s. 8-10; Vâsîf, *Târîh*, I, 155, 182, 184, 187, 217, 221, 228, 229, 306; II, 21, 281; *Sicill-i Osmani*, II, 143, 255; IV, 803; Hüseyin Hüsameddin, *Nişancılar Durağı*, İSAM Ktp., nr. 9752, s. 181-182; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, s. 349-350; a.mlf., "Hamza Hâmid Paşa", *İA*, V/1, s. 205-206; Kemal Beydilli, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar*, İstanbul 1985, s. 79; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili: Diplomatik*, İstanbul 1994, s. 74, 225; J. H. Mordtmann – [E. Kuran], "Hamza Hâmid Paşa", *EP* (İng.), III, 157.

MÜCTEBA İLGÜREL

HAMZA el-İSFAHÂNÎ

(حمزة الإصفهانی)

Ebû Abdillâh

(Ebû Abdirrahmân, Ebû'l-Hasen)

Hamza b. el-Hasen el-İsfahânî
(ö. 360/971'den önce)

İranlı edip, tarihçi,
lugat ve nahiv âlimi.

İsfahan'da dünyaya geldi. Bizzat şahit olduğu bilinen olaylardan hareketle 270-280 (883-893) yılları arasında doğduğu tahmin edilmektedir. Kültürlü bir kişi olan babası edebiyat, felsefe, tıp, tarih, tefsir, lugat ve nahiv ilimlerini, özellikle de hadis ilmini tahsil etmesini sağladı. Basra, Kûfe ve Bağdat'ta Abdân el-Cevâlikî, Abdullah b. Kahtabe b. Merzûk es-Sâlihî, Mahmûd b. Muhammed el-Vâsrîfî, Muhammed b. Cerîr et-Taberî, İbn Ebû Âmir, Ebû Bekir en-Nahvî el-Bağdâdî ve Ebû Sadaka el-Âmidî'den ders okudu. Bağdat'ta birçok âlimle tanışıp onların fikirlerinden faydalanan Hamza el-İsfahânî, Sem'ânî'ye göre 360 (971) yılından önce İsfahan'da vefat etti (*el-Ensâb*, I, 175).

Değişik alanlarda eser veren Hamza el-İsfahânî, eserlerinin büyük bir bölümü dil ve sözlükle ilgili olmasına rağmen daha çok tarihçiliğiyle tanınmıştır. Birçok âlim onu seçkin edipler arasında saymış, eserlerini kaynak olarak kullanmış ve ken-